

СИМВОЛИКА НА МАЙЧИНОТО МЛЯКО И КЪРМЕНЕТО ПРИ БЪЛГАРИТЕ

Ирина Седакова

SYMBOLISM OF BREAST MILK AND NURSING AMONG BULGARIANS

Irina Sedakova

Abstract

This ethnolinguistic article focuses on the symbolism and mythological issues of mother's milk and nursing in Bulgarian traditional childbirth customs and folk medicine. The study is based on lexical, phraseological, folklore and ritual published, archival and author's field data. Ontological features of milk (liquid, white color, temporality, nutrition qualities) develop symbolism and correlate with other "synonymic" objects (water, bread, onions) and actions (movement, walking). The magic connection made through breastfeeding and milk gets ritual dimension and is regarded as spiritual bias ("milk relationship") and is depicted in folklore and taken into account by folk law.

Key words: *Bulgarian ethnology, folklore, semiotics, ethnolinguistics, ritual terminology, childbirth, breastfeeding, mother's milk*

Общи бележки. Майчината кърма преди всичко е храна. Нейното достатъчно количество и добро качество са условие за оцеляването, правилното физиологично развитие и израстване на детето. Майчината кърма се проявява в контекста на традиционната култура като митологема, пораждаща множество символни значения, което намира израз в езика, фолклора и обредността на всички народи от най-древни времена¹.

В тази статия ще се съсредоточим специално върху една изключително богата и архаична традиция – българската. Подробният

анализ на този материал ще ни позволи да извършваме последващи съпоставителни изследвания с други славянски, балкански и в по-широк обхват – европейски традиции.

Лексиката и поверията, свързани с „идването“ на кърмата, за-кърмянето и отбиването на детенцето, представите за чудесните (ле-чебни и др. свойства) на майчиното мляко, причините за неговото спиране и способите за възстановяването му; топонимичните легенди за извори, чиято вода напомня струящо мляко; фолклорният образ на кърмачката – това е съвсем кратко изброяване на разнородните теми, обединени от „млечната субстанция“, много подробно предста-вена в българската народна култура. За написването на този труд са привлечени както архивни материали, така и лично събрана теренна информация по време на полева работа на авторката на територията на България. На базата на разнородни лингвистични, етнокултурни и фолклорни данни ясно се открояват основните пътища на развитие на символните значения на майчиното мляко и кърменето.

Семантика и семиотика. При изследването на майчиното мляко като митологема се откроява преди всичко семиотичната опо-зиция *човешко/животинско*, която обаче в много случаи се израв-нява и се успоредява или въобще изчезва. Такова сливане на „човеш-кото“ и „животинското“ се проявява в терминологията (*преснак* – всяко мляко, в това число и майчиното), а също така в магията за увеличаване на млякото, начините за възвръщането му, в случай че се изгуби, забраните и препоръките „за мляко“ и пр., които нерядко са идентични и за жените, и за животните. И все пак, женското мляко като човешко, по много параметри се противопоставя на животин-ското, получавайки осмисляне в парадигмата на културата (ср. спе-циалните термини, които се използват изключително за женското мляко *кърма*, за хранене на детето, *кърмя* и др.).

Кърменето е важна част от човешкия морален кодекс в народ-ната култура. Отказът от кърмене – например на сираче, а също така „кражбата“ на майчиното мляко се смята за голям грях и се прирав-нява на убийството на дете, на смърт:

*Едната душа греовна
На родуля млекото краднала.
Двек ' ата душа греовна
Сираче не подоила...²*

С помощта на майчиното мляко се установяват родствени връзки: децата, кърмени от една жена се смятат за роднини (*млечни братя*), подобно на побратимите „братя по кръв“ и кръстените в един купел, тоест „братя по вода“. На обвързаните с такъв тип родство не се разрешава да встъпват в брак³. За да се избегнат евентуални проблеми при сключване на брак се внимава кърмачките да приемат бебета от същия пол като собствените им бебета, както и при кръщение се стараят да кръщават заедно само момиченца или момченца. Кърмата е свързващото звено между майката кърмачка и детето, и тази семантика получава символна интерпретация в различни поверия и магически действия. Кърмата възплъщава символно чувството на любов и за това се използва в любовната магия. Ето например едно свидетелство от с. Граматиково, Малкотърновско: *„С мляко от майка и дъщеря, които кърмят бебета от мъжки пол, се изпича едно колаче. Когато са на гости при момчето, което искат да почне да изгаря за една мома, незабелязано добавят от колачето в кафето му. И както майка от дъщеря не могат да се разделят, тъй не може и той да се отдели от тая, в която се влюбва благодарение на стореното“*⁴. „Млечната“ връзка става основа на магиите за организиране на брачна връзка. Един кратък ритуал за бракосъчетание „Магия да се ожени някой“ потвърждава това положение. *„Майка и дъщеря кърмят бебета при залез слънце. Слагат масата на прага. Майката отсява брашното и вместо водата слага мляко. Дъщерята замесва кравайче с дупка в средата, като го прави мълчешком и стои заднешката. Мома, която не може да се ожени, трябва да погледне в дупката на кравайчето. Каквото и да помисли, ще се сбъдне“*⁵.

Младенец, който не е кърмен, не получава необходимата символична родствена връзка и носи особен статус – смята се за сираче⁶. Значението на отсъствие, лишение от нещо се използва в народната медицина: човек, който не е бил кърмен, помага на болните да се избавят от подутини и втвърдявания (*мъртва кост* и др.), като произнася заклинателната формула: *„Както аз не съм видял майчино мляко, така тази подутина да не види бял ден“*⁷. Метонимично кърмата означава „родното“, „своето“, ср. магията за завръщане у дома

на стопанина, който е на гурбег: пишат му писмо с мастило, забъркано с млякото на майка и дъщеря, които кърмят едновременно синове⁸.

Чрез млякото се предават различни качества на кърмещата и обстоятелствата, при които се извършва закърмянето, което е особено очевидно при избора на жена за ролята на кърмачка „втора майка“ (*помайчима, кърмачка, анайка* [тур.], *втора майка, храненичка, доичка, сюта* [тур.] и др.): всичките ѝ деца трябва да са живи, а самата тя трябва да се отличава с добър нрав, красота, отлично здраве, апетит и пр. За дете с лош характер питат: „*Коя е задоила това дете? С лошо мляко е задоено*“⁹. Според вярванията млякото на близнила жена може да помогне за зачеване. От него дават на бездетните съпрузи¹⁰.

Майчиното мляко е свързано и с *времеви* параметри: то идва с раждането на бебето, през първите дни като „лошо, нездраво мляко“¹¹ и си отива с израстването на младенца. Детето, което получава майчина кърма суче от гърдата, поради което се назовава с тази характеристика като най-съществена (*бозайниче, доенче, сисанче, цицайче* и др.)¹². Продължителността на кърменето (1-2 години) е определена от традицията, която се приема като норма. Отклоненията от нея винаги се интерпретират: в едни случаи се смята, че ако младенецът суче прекалено дълго майчино мляко ще получи демоничен статус и ще се превърне в змей¹³ или ще загуби човешките си способности (ум и памет)¹⁴. В други случаи, обратно, предполагат, че се усилва позитивното човешко начало. Така, по време на експедиция в с. Шипково, информаторка ми разказа, че мъжът ѝ е бил много здрав и силен, защото е сукал много дълго¹⁵. С времевите параметри е свързан и статусът на кърмещата жена – докато има мляко тя ограничава някои дейности, за да предпази себе си и социума от евентуални нежелани последици от неритуализираното си поведение¹⁶.

Терминология. Появата на майчиното мляко се описва преимушествено с глаголи за движение, значителна част от тях са за движение по вертикала, но не само: *млякото слиза*, ср. за изгубването на млякото – *кърмата се вдига* „изчезва като се движи нагоре“, *тръгва*¹⁷, *прихожда*¹⁸. Много ритуални действия за възвръщането на изгубеното мляко са построени върху идеята за движение. Особено често за тези магически действия привличат овчаря – в ролята му на

човек, който постоянно е в движение и се завръща, който е в досег до млякото и дои. С общобългарско разпространение е обичаят да се обърнат с молба към овчаря, който излиза на паша, да вземе хляб, да го топи във всички изворчета, които види през деня и вечерта да го върне на жената, която няма мляко, да го изяде. Обединението на различни символни мотиви, в това число и на движението, „идването“, виждаме в такова магическо действие, каквото е закопаването на лук до кладенеца, на който идват жените за вода, за да им идва мляко¹⁹.

Близко до „двигателната“ семантика има и друг термин в този ред, „спуска се“, ср. описанието на идването на млякото: *Тогас луусата пуцала мляко*²⁰. Глагол *пуцам* е полисемичен и някои от значенията му („спуска се“ – за вода)²¹ позволяват да разглеждаме майчиното мляко в светлината на митологическата антропология на женското тяло като напълнен съд. В този план може да се интерпретира мотивировката на действията за възвръщането на млякото: жените удрят родилката по рамото, за да „изтърсят“ млякото от нея, „да го пусне“²².

По такъв начин млякото се *спуска, появява се, идва* и съгласно народните представи трябва да се направи всичко необходимо, за да е обилно и достатъчно за отхранването на младенеца. Основната символика на изобилието на млякото е свързана с актуализирането на признаците му *да тече/течност*. От глаголите, които метафорично предават идеята за струящото мляко, ще отбележим най-честотния *тека*. Към този термин се добавя и глаголят *въртя се*, който в езика на народната култура на българите и в магическите формули придобива по-обща позитивна конотация „да работя усърдно, да се движа“²³. Ср. магическите действия след идването на млякото: родилката изцежда малко мляко на вретеното, прикрепва го с къшей хляб и го слага под възглавницата си с думите: „*Да се върти мляко както се върти прешленът*“²⁴. При това млякото не бива да е прекалено изобилно – народната традиция регламентира и тези случаи.

Освен за количеството му, жените се грижат млякото да не спре, да не изчезне. Термините, обозначаващи прекъсването, отдръпването и изчезването на млякото, които в контекста на магическата практика отчетливо разкриват неговите митологически свойства, не

са малко (ще отбележим, че това е типично явление за езиковата картина на света, нали лексиката и фразеологията с негативна семантика винаги са повече). Млякото трябва да бъде задържано, опазено, за това го „прилепват“, „завързват“, „крият“ и др. Струящата течност може да спре своето течение, ср. ритуалните действия на бабата след раждането: тя прекадява стаята и прикрепва малко тамян на слепоочието на майката „да не ѝ спира“ млякото²⁵ (вж. повече долу). Изворът на млякото може „да пресъхне“, а самото мляко да *секва*, *загине*, *загинва*, *крати се*, *дръпва се*²⁶. *Дръпва се* – глаголет за намаляване, изчезване на млякото – корелира и с други „женски“ течности, ср. с жената в менопауза *Дръпнала си водата*²⁷. В този ред термини трябва да обърнем внимание на глагола *секва* (спада – за вода), намалява, дава по-малко мляко, свършва)²⁸, от който са образувани названия за състоянието на животно или на кърмачка, когато нямат мляко: *секница*, *пресеклица* (болест на овцете и козите, които не дават мляко), *присеклицъ* (болест на кърмачката, когато ѝ пресъхне млякото)²⁹. Особено важна е етимологията на този корен, позволяваща да го съотнесем с др.-инд. *visakta* (крава, която не дава мляко) и ср.-ирл. *sesc* (сух, безплоден, не даващ мляко)³⁰. На българска почва в огласовката *сек-* се съединяват рефлексите на *Λ* (рус. *сякнуть*) и *Љ* (рус. *сечь*), което метафорично усилва обозначението на изчезването на млякото като „свършващо“ и в същото време като „отсечено, пресечено“. В семантичния обем на втория глагол (*пресичам се/ пресека се*) влиза и значението „да се развали“³¹, което също е важно за разкриването на митологемата на млякото, което, както се вярва, може да се развали в майчината гърд: *то сгрутува*, *пресича се* или *се трови*, ако жената нарушава строгите поведенчески забрани³²). Млякото се пресича, ако при вида на чужда храна кърмачката има желание да пробва яденето, но не ѝ го предложат (ср. пример от речника на Н. Геров: „Млякото ѝ се сгрутувало от видуване нешто за ядене“³³). За това народният етикет задължава всички при среща с кърмачка да я почерпят³⁴. Млякото може да загуби своите питателни свойства, да стане воднисто. Широко разпространената забрана да се пие вода по време на кърмене се обяснява с народните анатомични представи за това, че водата попада в гърдите и разрежда млякото³⁵.

Като течност млякото може да *изсъхне*, *да прегори*³⁶, отгук и забраната да се изгаря сеното, в което е раждала жената; на

кърмачката не позволяват да се приближава до огъня и огнището, да отцеди дори капчица мляко в горещ съд³⁷. Способността на майчиното мляко да извършва различен род премествания в пространството позволява да го разглеждаме в реда на други абстрактни понятия от „жизнения текст на младенеча“ – сън, рев/плач, уплаха, щастие/късмет, здраве и др., които също могат да „дойдат“ и да си „отидат“, да станат обект на кражба и пр.³⁸.

В българската народна традиция се очертава значителен кръг поверия и свързаната с тях лексика, обясняваща изчезването на млякото: „грабнали са го“ демоните *лехуси* (*лехусите я хванали* [кърмата]³⁹), *самодиви*⁴⁰, *джинове*⁴¹; отнел го е покойникът, ако кърмачката отиде на погребение⁴²; отнесли са го птици, ако капка кърма капне на царица или на ръжта в полето⁴³.

В поверията за изчезването на млякото и в термините, описващи това състояние на майката, играят важна роля пространствените и времевите характеристики (абсолютна забрана да се излиза на двора вечер и нощем). Вярва се, че млякото може „да отиде надалеко“, за това много забрани са построени върху символиката на отдалечаването, пътища/пътешествия и „чуждо“ пространство. На кърмачката е било забранено да се прощава с гости⁴⁴, да изпраща (дори с поглед) мъжа си, пастира (те могат да *и занесат, отнесат млякото*), да слага хляб в торба, да пише писмо⁴⁵, да гледа в далечината⁴⁶, да се качва на каруца⁴⁷ да изпраща с поглед пастира⁴⁸. Препоръчва се кърмачката да гледа винаги право пред себе си⁴⁹, а не в далечината, защото „*докъде гледаш, дотам бяга млякото*“⁵⁰.

Млякото може да се *вдигне, дигне, да префръкне*, ср. *префарка* „майка без мляко“⁵¹, поради което кърмещата жена и не поглежда към небето, към планината или вечер през прозореца към звездите⁵², само надолу, към земята⁵³.

*Върнато мляко*⁵⁴ като термин на болестно състояние – отсъствие на мляко у майката – изяснява още една съставна част от изследваната митологема и символните метаморфози. Млякото може „да се преобърне“ и да се превърне във вода, да изгуби хранителните си свойства. Върху тази представа са построени кратките заклинания, които трябва да върнат доброто качество на млякото: „*Както се обръща водата,/ Така да се обръне млякото*

и да си дойде“⁵⁵ и дългите заклинателни текстове, съпровождащи магическите действия с вода.

Според поверията млякото на кърмачката може да изчезне от уплаха⁵⁶, от уроки (повсеместно), жената сама го *изгубва* заради греховете си⁵⁷, аналогично на много други болести и нещастия, свързани с детето и майката. За това редом със специфичните битови правила за кърмачките „за мляко“ се спазват и универсалните прийоми за обезпечаване на здравето и благополучието на младенца и родилката. Към последните се отнасят обичайните забрани, свързани със собственото отражение – забраняват на кърмачката да се оглежда в огледало и във вода⁵⁸. Показателен в този план е публикуваният в сборника „Сакар“ меморат: *„На мръкнало ходих за вода, наведох се да видя колко е вода в бунара и са видях там... Ама аз загубих млякото... Не биваше да се оглявам“*⁵⁹. Също така има доста хранителни ограничения, например на кърмачката не се препоръчва да яде кисело⁶⁰.

Млякото се разглежда в категориите „своє“, „домашно“, което обаче не се потвърждава от терминологията, а изключително от обредните действия и тяхната мотивировка. Така млякото трябва да остане в тялото (гръдта) на жената, ср. майката си плюе три пъти в пазвата преди първото кърмене и първите капки мляко изцежда отдолу, под ризата⁶¹. Когато ѝ слиза млякото, родилката го насочва навътре, към себе си: тя изцежда малко мляко на дланта си и го облизва⁶². Сходна е употребата на облеклото на кърмачката, ср. следния ритуал с допълнителната семантика на завързването⁶³: в района на Пазарджик „завързват“ млякото, като изцеждат няколко капки от него на пояса и му завързват три възелчета⁶⁴. Кревата на майката също се смята за „своє“ пространство, сигурно убежище за млякото: в някои родопски села майката изцежда първото мляко на къшей хляб, който скрива под възглавницата си⁶⁵.

Смята се, че домашното пространство с неговите вещи пази млякото и за това младата майка изцежда мляко във фуния като я залепва от двете страни с тесто⁶⁶. Ако има много мляко майката изцежда по малко във всеки ъгъл на стаята или маже с него по стените, „за да не напусне дома“⁶⁷. За да „задържи“ млякото си, кърмачката замита дома от четирите ъгъла, сяда на боклука и изяжда парче хляб,

което е държала в ръка през цялото време. Известни са и действия с прага – най-важната граница на *своето/чуждото* пространство: кърмачката изцежда капка кърма на червен конец и го закопава под прага, за да „пази“ млякото ѝ⁶⁸. Като излиза от дома си майката изцежда три капки мляко на масата с думите: „*Тука да те оставя, тука да те намеря*“⁶⁹.

На своето, близкото противостои *чуждото* и *далечното*, което се съотнася с лексиката на „отиването“ на млякото и многочислените забрани, основаващи се на пространствената символика (виж по-горе). Към това се присъединяват поверията, основаващи се на контакта с *чуждото* – телесно съприкосновение, обмяна на погледи и др. Забранява се на майката да кърми пред чужди хора⁷⁰, да изпраща гости⁷¹; на гостите не се позволява да хващат родилката за ръката⁷², да седат до нея⁷³ и др. Домашните не изнасят от дома огън след залез слънце, за да „не си отиде“ млякото⁷⁴ и др.

Поради това, че изчезването на кърмата се е обяснявало с „преминаването“ ѝ към друга майка, се е смятало, че контактът между две кърмачки е опасен и той е бил строго регламентиран. За да не премине млякото от едната към другата, жените не е трябвало да се здрависват, да се гледат в очите, да седат на постелята една на друга; при среща задължително е трябвало да си разменят предмети (игли, кърпички, престилки, вдигнати от земята сламки, червени кончета и др.), да си поливат взаимно вода, за да се измият и др.⁷⁵.

Контактът обаче е можел да бъде и положителен и именно такава магия се използва в народно-медицинските практики за възвръщането на млякото. Кърмачката, особено ако е първескиня, може да помогне да се върне млякото на жена, която не може да си кърми бебето. Ср. следния съвет, записан по време на експедиция: „Ако ти изчезне млякото, трябва кърмачка да те попръска с малко мляко. Носят ѝ сол, за да се върне млякото“⁷⁶. В качеството на „донор“ може да се яви и животно: жената храни млечната крава с коричките, а остатъка от хляба изяжда сама.

Ритуал и обред. След анализа на лексиката и терминологията, свързани с майчиното мляко и кърменето, преминаваме към описание на ритуалните действия, в които символиката на кърмата е кодирана чрез предметно-действената сфера.

Като корелат на млякото в магиите най-често служи водата и свързаните с нея локуси (ручей, реки, кладенци) и действия (наливане, изливане, поливане, опръскване и др.). В Пиринския край, на третия ден след раждането, жената, съпроводена от свекъра се отправя към *чешмата* и, като отвърта крана, казва: „*Както тече водата от чешмата, така да тече и млякото ми*“, след което полива с вода десния си крак⁷⁷. В стремежа да увеличат количеството на кърмата прибягват към следните магически действия: изливат коластрата в река, за да „тече като река“ и млякото⁷⁸; след очистителната молитва на 40-тия ден, по пътя от църквата към дома жената посещава три къщи, където „за изобилно мляко“ ѝ поливат вода на краката⁷⁹. Освен това жените измиват гърдите си в река или ручей; поливат ръката си до лакътя с вода от извора и я пият и мн. др. Връзката с водата може да се предава метонимично: например, в района на Карнобат, след раждането жената сяда на коритото в което къпят младенеца, и яде лук „за мляко“⁸⁰.

Мотивът за водата нерядко присъства в словесните формули и заклинания за мляко. Така в Смолянско, всеки път, когато излиза от дома си, кърмачката произнасят: „*От всяко деренце водица и у мене млечице*“ или „*От ката река водица, от мене мляко*“⁸¹ и др. Майката, която е изгубила млякото си, отива с пеленката на бебето на реката. Там загребва към себе си вода по течението и произнася: „*Както тече водата, тъй да потече и млекото*“⁸², в други райони хвърля пеленката във вир, за да има толкова мляко, колкото е водата в него⁸³.

Хранителните конотации на млякото ритуално се оформят в паралел с хляба⁸⁴. В Граово незабавно след раждането на бебето изпичат особена питка *турте* „за мляко“, а ако искат да навредят на майката и на новороденото, нарочно не правят това. Представите за възможността да повлияят на количеството мляко у кърмачката намират отражение в проклятията и заплахите, които произнасят при караница жените: „*Дърляш се, ама турте нема да ти донесем, кига родиш*“⁸⁵. Представите за връзката между хляба и кърмата лежат и в основата на много забрани (родилката не трябва да се приближава до огнището, докато не замеси хляб, в противен случай ще ѝ изчезне млякото⁸⁶), и в принципите на народното лечение на майки без мляко (жената намокря хляб във водоизточник, оставя го „да пренощува“

под звездите; изяжда хляб, намерен на улицата и мн. др.). Ако родилката трябва да отиде някъде преди очистителната молитва ѝ дават сол и хляб, „за да не си отиде млякото ѝ“⁸⁷. Кърмата, като течна храна на „младенци“ се противопоставя на хляба като твърда храна „за възрастни“, което е особено видимо в ритуалите за отбиване и отпразнуването на първите стъпки, когато казват на детето да тръгне след „хляба си“: „Досега си бозало, отсега ще ядеш“⁸⁸.

Символната аналогия хляб – мляко е прозрачна, което не може да се каже със сигурност за една друга реалия⁸⁹ – растението, съотнасящо се с кърмата – лукът. Традиционното предпазно средство, лукът, се смята сред българите за универсално средство за увеличаване, опазване и възвръщане на млякото. Луковицата (в това число и цветна) – е постоянна съставна част от всички ритуали „за мляко“. Първото, което яде родилката, е лук; преди първото кърмене жената настъпва луковица⁹⁰; натриват гърдите на майката с лук „за мляко“⁹¹, бабата слага лук във водата за къпане на родилката⁹²; за да се предпазят от демоните, които крадат млякото (*самодиви*), кърмачките ядат лук, мажат с него главата си⁹³, към забрадката си закрепват луковица⁹⁴ и т.н. За да увеличи количеството на млякото си, жената отива на реката, хвърля във въздуха луковица и а хваща с думите: „*Аз не хващам лук, а хващам мляко*“⁹⁵ и т.н. Ако пресъхне млякото, незабелязано подхвърлят лук така, че родилката да го прекрачи. След това сваряват лука и жената пие отварата⁹⁶.

Кърмата се кодира символно в ритуалната практика чрез признака бела. В родилната обредност нерядко се използват бели конци, платно⁹⁷; докато кърми, майката завързва на китката си бяла парцалче⁹⁸, на главата си носи бяла кърпа⁹⁹. За увеличаване на млякото вземат луковица от бяла лилия, накисват я в мляко и го пият¹⁰⁰, ако използват обикновен лук, то гледат луковицата да е бяла¹⁰¹. Тук, както и в много други случаи, виждаме, че комбинацията от символични признаци, вещи и действия („бял“, „лук“, „приемане“) или концентрацията в едно магическо действие на различни свойства е типична черта на традиционните ритуали.

Първо и последно кърмене. Възприемането на кърменето като един от начините да се предадат на новороденото заедно с майчиното мляко определени качества или да се моделират у него

положителни черти се концентрира в „младенческите“ инициационни ритуали и особено при първото поставяне на гърдата. В тези случаи доминира магията на подобие или магията на контакта. Забранява се първото кърмене да започва от лявата гърда, за да не стане детето *левичар*, *солакчия* [тур.]. Над главата на кърмачката или на майката държат сито с хляб, за да бъде сито детето, а също и червена чушка (ябълка), „за да е с червени бузки“¹⁰² и пр. Към гърдата закрепват овча вълна с восък, за да бъде детето кротко като агънце¹⁰³. Първото закърмяне става преди изгрев слънце, за да има детето апетит¹⁰⁴.

Отбиването е много важен момент в живота на детето и на майката¹⁰⁵). Ритуалът спорадично се терминологизира: така например *лачка*¹⁰⁶, корен *лъч / лач* и неговите деривати обозначават „разединение, отчуждение“¹⁰⁷, ср. рус. *раз лука, от-лучение* и др.), а самото действие се предава чрез глагола *отбивам*. „Разделянето“, „разрязването“, „разсичането“, имплицитно и експлицитно представени в обредните комплекси и тяхната лексика, символизируют завършването на кърмаческия период. Не се допуска връщането към него, защото иначе детето ще получи демонични характеристики: ще урочасва, ще бъде болнаво, нещастно и т.н. В названията на детето, което е засукало повторно след отбиването, се акцентира мотивът на повторението: *повторено дете, повтаран, повтарана*¹⁰⁸; *пофторак, повтораче*¹⁰⁹; *повторен на сиса*¹¹⁰; *повторил да цица*¹¹¹; *повтарян при бозаене*¹¹²; *пръбизян*¹¹³; *прибизян*¹¹⁴. Друг ред синоними обозначава завръщане към изминат етап: *повърнат да бозае*¹¹⁵; *повратениче*¹¹⁶. Възстановяването на прекъснатата връзка с майката води до това, че детето излага на опасност околните или себе си. Повторението се осмисля като *второ* влизане, завръщане към изходния статус (в случая – на кърмаче), което, съгласно с архаичната мирогледна система, е недопустимо. Затова след последното кърмене извършват резки движения – бутват, плясват детето; захлопват вратата¹¹⁷. Регистрирано е единично свидетелство от района на Бяла Слатина, че удрят детето с ключове по задничето, за да заключат млякото, тоест магически да затворят извора му¹¹⁸.

Фолклор. Словесната и ритуалната символика на кърмата не могат да бъдат представени пълноценно без фолклорните

материали. Интересно е извършването на обреди „за мляко“ в локуси, съотнасящи се по своето название или благодарение на топонимичната легенда с гръд или мляко. Обикновено това са камъни, по които тече вода¹¹⁹. В народните песни мотивът за чудния извор (аналог на женската гръд) се включва в известния балкански сюжет за зазиданата жертва, ср. варианта на финала за кърмачката, която моли:

*Изградете ми от десна страна...
Да ми си хранем малоно дете...*¹²⁰

Същите предания за пренасянето на млада майка в строителна жертва са съхранени и в прозаична форма: „... *Затрупали я <булката> в основата. Тя била с малко дете. От основите след това потекло мляко*“¹²¹. Тези поверия често се срещат в топонимичните легенди. Например, в г. Сопот разказвали, че в местността *Калето*, когато вали дъжд, започва да струи бяла варовита вода. Това се обяснява със зазиданата при строежа кърмачка. Събират тази вода и я дават да пие на майка с оскъдна кърма¹²².

Много митологични аспекти на кърмата могат да бъдат прочетени в заклинателните фолклорни формули и ритуалните пожелания. Паралел на представите за това, че млякото може да бъде „взето“, служи словесната формула с обръщение към слънцето, което може да „доведе“ кърмата¹²³. Антропоморфизирането на млякото може да се види и в дългото заклинание – народна молитва с традиционно обръщение към Богородица като покровителка на майките и на жените въобще:

*Боже милостиви,/ Света Мака Богородице,/ Помогни на тоа!/
Жена си била,/ Майка си била,/ Деца гледала./ Знаеш колко и тежко/
Да не мож детето да нараниш./ Съживи го!/
Не отмъщавай на милата рожба!/
Съжали се над него!/
[Обръщам водата.] Нека таа вода да се превърне/
На майчино мляко*¹²⁴.

Ако млякото се е дръпнало „викат го обратно“ при кладенеца: „*Яла си, мляко*“. Формулата „завръщане на млякото“ с обръщение към водата при кладенеца може да бъде по-развита и да включва традиционния за баянията мотив за обмен:

*Аз като дойдах,
Мож да бя гладна*

*Та ми зе млякото.
На ти хлебец, та еж,
Па ми дай млякото,
Да си нахраня детето.¹²⁵*

По такъв начин от съвкупността на българските езикови, обредни и фолклорни „детайли“ се реконструира митологемата за майчиното мляко в цялото богатство на символиката му, която използва традиционните времеви и пространствени, действени, цветови и др. кодове. В същото време самото майчино мляко и кърменето служат като младенчески код за обозначение на възрастов етап от живота на човека, пространствен код за топонимичните легенди, любовен и лечебен код за магии и др.

При сравнение на българските данни с материали от други славянски традиции прави впечатление универсалността на някои символни конотации на майчиното мляко и неговите аналогии с храната (хляб), бели предмети, течности и струяща вода. По-подробният анализ открива и значителни различия в областта на лексиката и фразеологията, на магическите практики и мотивировката на ритуалните действия. То обаче е предмет на следващи проучвания.

БЕЛЕЖКИ

¹ В тази статия няма да бъде разгледан въпроса за кърмата като духовна храна, за православните сюжети, свързани например с образа на Богородица (Млекопитателница), макар че тези мотиви безусловно са намерили отражение в наративите за нормите и обредите при кърмене. Ще останат встрани и много други аспекти, защото тази тема е огромна и има древни корени (още в античните митове се говори за това, че млякото на Деметра е имало целебни свойства, а млякото на Хера, съпругата на Зевс се е превърнало в напитка, даряваща безсмъртие и пр.).

² Ркс – Архив Ст. Романски, с. 259.

³ **Кабакова, Г. И.** Грудь. – В: Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 1. М., 1995, с. 564; **Толстая, С. М.** Молоко. – В: Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 3. М., 2004, с. 284.

⁴ Ркс, с. 69.

⁵ Ркс, с. 47.

⁶ **Галанова, М., Васева, В., Шарланова, В.** Гърда. – В: Човешкото тяло. Антропологичен речник. С., 2008, с. 44.

⁷ **Васева, В.** Кърма (майчино мляко). – В: Българска народна медицина. Енциклопедия (БНМ). С., 1999, с. 207.

⁸ **Шапкарев, К.** Сборник от български народни умотворения. Т. 1. София, 1968, с. 596.

⁹ **Кепов, Ив. П.** Народописни, животописни и езикови материали от с. Бобошево – Дупнишко. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУ), 1936, кн. 42, с. 259.

¹⁰ **Манова, Ц.** Първешкия (първостинка). – В: БНМ, с. 342.

¹¹ **Васева, В.** Мляко. – В: Човешкото тяло. Антропологичен речник. София, 2008, с. 97.

¹² Специфичен е статусът на умрялото кърмаче. Майката му изглежда малко мляко в ковчега и чак до Гергьовден ѝ е забранено да пие мляко, за да има за бебето на оня свят – виж: **Попов, Р.** Календарни празници и обичаи. – Ловешки край. Материална и духовна култура. С., 1999, с. 312.

¹³ Странджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София, 1996, с. 267.

¹⁴ СБНУ, 1914, кн. 30, с. 25.

¹⁵ **ЛА Шипково** – Личен архив. Записи на авторката от 2000 г., с. Шипково, Ловешка обл., по проект на ДИОС.

¹⁶ Отделна тема, имаща отношение към митологическата физиология и свързването на кърменето с възможността да се забременее. Смята се, че докато жената кърми, тя не може да забременее и за това се стараят да кърмят колкото може по-дълго. Това поверие се е съхранило до наши дни. В българската народна традиция са описани случаи, когато жена кърми и вече носи друго бебе. В такива случаи се смята, че сестра дава на брат си мляко, а брат на сестра – не (СБНУ, 1897, кн. 14, с. 97); ако децата са от един пол, то те си „делят млякото“ (Ркс, с. 13). Освен това вярват, че млякото на забременялата кърмачка е опасно: *закърменото дете*, което бозае от бременната майка, „хваща диария“ и умира, понеже „кърмата гу удря“ (Ркс, с. 70). Други термини са *поднесено*, *подсукано дете* (Ркс, с. 13).

¹⁷ СБНУ, 1897, кн. 14, с. 97; БНМ, с. 207.

¹⁸ **ЛА Равна** – Личен архив. Записи на авторката от 1997 г., с. Равна, Варненска област, по програма „Малък диалектен атлас на балканските езици“ (МДАБЯ).

¹⁹ **Воденичарова, А.** Обреди, свързани с раждането и ранната социализация на детето. – В: Ловешки край..., с. 357.

²⁰ Този глагол се използва и за животни със значение „дава мляко“, „дой се“: „*Всиче овце не пуцат млякото еднакво*“ – В: **Геров, Н.** Речник на българския език. Второ издание. Т. 4. С., 1976–1978, с. 402.

²¹ Пак там, с. 402.

²² СБНУ, 1905, кн. 20, с. 66.

²³ Геров, Н. Цит. съч. Т. 1, с.163.

²⁴ Цанева, Е. Обичаи при бременност, раждане и отглеждане на дете. – В: Родопи. Традиционна и социалнонормативна култура. С., 1994, с. 131.

²⁵ Ркс, с. 305.

²⁶ СБНУ, 1896, кн.13; Дечева, М. Облекло. – В: Сакар. Етнографски проучвания на България. С., 2002, с. 216; Цанева, Е. Цит. съч., с. 132.

²⁷ Български тълковен речник с оглед към народните говори. Стъпки Ст. Младенов. (МБТР), София, 1951, с. 606.

²⁸ Този глагол се използва и за обозначение на други физиологически процеси, свързани с напъване/ изпражнение на тялото, ср. *секвам* „издухвам се“ – Български етимологичен речник (БЕР), Т. 6, с. 596.

²⁹ БЕР, Т. 6, с. 596–597; Геров, Н. Цит. съч., Т. 4, с. 383.

³⁰ БЕР, Т. 6, с. 598.

³¹ Геров, Н. Цит. съч., Т. 4, с. 376.

³² Ркс, с. 48, Ркс, с. 310.

³³ Геров, Н. Цит. съч., Т. 5, с.150.

³⁴ СБНУ, 1894, кн.10, с. 72.

³⁵ Шапкарев, К. Цит. съч., с. 375.

³⁶ Именно с този термин се обозначава изчезването на млякото след отбиването „майката се крие докато млякото ѝ прегори“ – Ркс, с. 1.

³⁷ Васева, В. Мляко., с. 98–99.

³⁸ Седакова, И. А. Балкански мотиви в езика и културата на българите: Раждане и съдба. С., 2013, с. 52.

³⁹ Ркс, с. 256.

⁴⁰ Ркс, с. 308.

⁴¹ Георгиева, Ив., Дражева, Р. Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето. – В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980, с. 383.

⁴² Цанева, Е. Цит. съч., с. 131.

⁴³ СБНУ, 1954, кн. 48, с. 378.

⁴⁴ Ркс, с. 179.

⁴⁵ Ркс, с. 395.

⁴⁶ СБНУ, 1894, кн. 11, с. 80.

⁴⁷ Воденичарова, А. Цит. съч., с. 357.

⁴⁸ Георгиева, Ив., Дражева, Р. Цит. съч., с. 383.

⁴⁹ Ркс, с. 303; СБНУ, 1894, кн. 10, с. 72.

⁵⁰ **Ганева-Райчева, В.** Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето. – В: Сакар. Етнографски проучвания на България. С., 2002, с. 260.

⁵¹ Ркс, с. 348.

⁵² Ркс, с. 183; Ркс, с. 219.

⁵³ **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 260.

⁵⁴ **Георгиев, М.** Върнато мляко. – В: БНМ, с. 75–76.

⁵⁵ **Тодорова Пиргова, И.** Баяния и магии. София, 2003, с. 327.

⁵⁶ **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 260.

⁵⁷ **Василева, Д.** Лук. – В: БНМ, с. 223.

⁵⁸ **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 261; **Седакова, И.** Балкански мотиви..., с. 199.

⁵⁹ **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 261.

⁶⁰ Ркс, с. 70.

⁶¹ **Цанева Е.** Цит. съч., с. 131.

⁶² Ркс, с. 348.

⁶³ За позитивните свойства на завързването виж: **Седакова, И.** Балкански мотиви .., с. 65, 242, 274.

⁶⁴ **Цанева, Е.** Цит. съч., с. 131.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ Ркс, с. 335.

⁶⁷ **Цанева, Е.** Цит. съч., с. 132.

⁶⁸ **Манова, Ц.** Кърмачка. – В: БНМ, с. 207.

⁶⁹ Пак там

⁷⁰ **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 260.

⁷¹ Ркс, с. 10.

⁷² СбНУ, 1898, кн. 15, с. 66.

⁷³ **ЛА Равна** – Личен архив.

⁷⁴ Ркс, с. 11.

⁷⁵ Ркс, с. 10, 328, 395, 174, 257.

⁷⁶ **ЛА Шипково** – Личен архив.

⁷⁷ **Георгиева, Ив., Дражева, Р.** Цит. съч., с. 383.

⁷⁸ Ркс, с. 304.

⁷⁹ Ркс, с. 307.

⁸⁰ Ркс, с. 343.

⁸¹ **Тодорова-Пиргова, И.** Баяния и магии..., с. 502.

⁸² **Генчев, С.** Семейни обичаи и обреди. – В: Софийски край. Етнографски и езикови проучвания. София, 1993, с. 201.

⁸³ СбНУ, 1958, кн. 49, с. 704.

- ⁸⁴ **Васева В.** Ритъмът на живота. София, 2006, с. 176.
- ⁸⁵ СБНУ, 1954, кн. 48, с. 702.
- ⁸⁶ СБНУ, 1905, кн. 21, с. 17.
- ⁸⁷ **Шапкарев, К.** Цит. съч., с. 370.
- ⁸⁸ **Седакова, И.** Балкански мотиви..., с. 203, 228.
- ⁸⁹ Нашата хипотеза е: лукът в „млечната“ магия се използва поради известното му свойство да предизвиква отделянето на друга телесна течност – сълзи.
- ⁹⁰ **Василева, Д.** Цит. съч., с. 223.
- ⁹¹ **Воденичарова, А.** Цит. съч., с. 357.
- ⁹² РКС, с. 257.
- ⁹³ РКС, с. 308.
- ⁹⁴ **Дечева, М.** Цит. съч., с. 216.
- ⁹⁵ **Василева, Д.** Цит. съч., с. 223.
- ⁹⁶ СБНУ, 1905, кн. 20, с. 66.
- ⁹⁷ РКС, с. 8.
- ⁹⁸ РКС, с. 339.
- ⁹⁹ **Галанова, М.** Бяло. – В: БНМ, с. 51.
- ¹⁰⁰ Пак там, с. 52.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 224.
- ¹⁰² РКС, с. 312.
- ¹⁰³ **Шапкарев, К.** Цит. съч., с. 383.
- ¹⁰⁴ РКС, с. 34; РКС, с. 257.
- ¹⁰⁵ Виж: **Седакова, И.** Балкански мотиви..., с. 202–204.
- ¹⁰⁶ СБНУ, 1954, кн. 48, с. 379.
- ¹⁰⁷ БЕР, Т. 3, с. 565–566.
- ¹⁰⁸ **Геров, Н.** Цит. съч., Т. 4, с. 66.
- ¹⁰⁹ **Дражева, Р.** Семейни обичаи и обреди. – В: Пловдивски край..., с. 218; **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 265.
- ¹¹⁰ РКС, с. 339.
- ¹¹¹ РКС, с. 251.
- ¹¹² РКС, с. 308.
- ¹¹³ РКС, с. 131.
- ¹¹⁴ **Ганева-Райчева, В.** Цит. съч., с. 265.
- ¹¹⁵ РКС, с. 174.
- ¹¹⁶ БЕР, Т. 5, с. 41.
- ¹¹⁷ РКС, с. 87.
- ¹¹⁸ РКС, с. 330.
- ¹¹⁹ СБНУ, 1926, кн. 36, с. 153.

¹²⁰ Българска народна поезия и проза (БНПП), Т. 4, с. 144.

¹²¹ Дечева, М. Цит. съч., с. 138.

¹²² РКС, с. 77.

¹²³ РКС, с. 219.

¹²⁴ Тодорова-Пиргова, И. Цит. съч., с. 326.

¹²⁵ Ганева-Райчева, В. Цит. съч., с. 260, 261.

ЛИТЕРАТУРА

– *Архивни източници*

ЛА Равна – Личен архив. Записи на авторката от 1997 г., с. Равна, Варненска област, по програма „Малък диалектен атлас на балканските езици“ (МДАБЯ).

ЛА Шипково – Личен архив. Записи на авторката от 2000 г., с. Шипково, Ловешка обл., по проект на ДИОС.

РКС – Архив Ст. Романски.

– *Публикации*

Български етимологичен речник (БЕР). Т. 1–6. С., 1971–2002.

Българска народна медицина. Енциклопедия (БНМ). С., 1999.

Българска народна поезия и проза (БНПП). С., 1982. Т. 4.

Васева, В. Кърма (майчино мляко). – В: БНМ.

Васева, В. Ритъмът на живота. София, 2006.

Васева, В. Мляко. – В: Човешкото тяло. Антропологичен речник. София, 2008.

Василева, Д. Лук. – В: БНМ.

Воденичарова, А. Обреди, свързани с раждането и ранната социализация на детето. – В: Ловешки край. Материална и духовна култура. С., 1999.

Галанова, М. Бяло. – В: БНМ.

Галанова, М., В. Васева, В. Шарланова. Гърда. – В: Човешкото тяло. Антропологичен речник. С., 2008.

Ганева-Райчева, В. Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и оглеждането на детето. – В: Сакар. Етнографски проучвания на България. С., 2002.

Генчев, С. Семейни обичаи и обреди. – В: Софийски край. Етнографски и езикови проучвания. София, 1993.

Георгиев, М. Върнато мляко. – В: БНМ.

Георгиева, Ив., Р. Дражева. Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето. – Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980.

Геров, Н. Речник на българския език. Второ издание. Т. 1-6. С., 1976–1978.

Дечева, М. Облекло. – В: Сакар. Етнографски проучвания на България. С., 2002

Дражева, Р. Семейни обичаи и обреди. – В: Пловдивски край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1986.

Кабакова, Г. И. Грудь. – В: Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 1. М., 1995.

Ловешки край. Материална и духовна култура. С., 1999.

Манова, Ц. Кърмачка. – В: БНМ.

Манова, Ц. Първеския (първостинка). – В: БНМ

МБТР – Български тълковен речник с оглед към народните говори. Стъпки Ст. Младенов. София, 1951.

Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980.

Пловдивски край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1986.

Родопи. Традиционна и социалнонормативна култура. С., 1994.

Попов, Р. Календарни празници и обичаи. – В: Ловешки край. Материална и духовна култура. С., 1999.

Сакар. Етнографски проучвания на България. С., 2002.

Седакова, И. А. Балкански мотиви в езика и културата на българите: Раждане и съдба. С., 2013.

Софийски край. С., 1993.

Странджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София, 1996.

Тодорова Пиргова И. Баяния и магии. София, 2003.

Толстая, С. М. Молоко. – В: Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 3. М., 2004.

Цанева, Е. Обичаи при бременност, раждане и отглеждане на дете. – В: Родопи. Традиционна и социалнонормативна култура. С., 1994.